

PRAGMATIKA KOT JEZIKOSLOVNA VEDA

Okoliščine (kontekst) – temeljni pojem pragmatike

Kako pojasniti paradoks, da opis jezika kot sistema znamenj in slovničnih pravil temelji na razčlembi pisnih in govornih besedil, kljub temu pa to znanje ne zadošča za učinkovito sporazumevanje? Kaj je razlog za nezadostnost slovničnih pravil v razmerju do rabe? Ali je razlog iskati v dejstvu, da se je opis večinoma ustavil ob mejah povedi in le postopoma zajel celotna besedila, da je temeljil pretežno na razčlembi pisnih, ne pa tudi govornih besedil? Res je, da bi v teh primanjkljajih lahko iskali razloge za nezadostnost slovničnega znanja v razmerju do rabe, vendar mislim, da je temeljni razlog v naslednjem: Besedilo nastaja v konkretnih okoliščinah in na njegovo oblikovanje ne vplivajo samo slovnična pravila, ampak tudi fizično, družbeno in psihično okolje, udeleženci, njihov položaj in moč, namere, želje, pričakovanja in medsebojna razmerja. Ti in drugi okoliščinski dejavniki vplivajo na izbiro izraznih sredstev na vseh jezikovnih ravneh, glasoslovni, oblikoslovni in skladenjski. Da bi prišli do jezikovnih posplošitev, so si jezikoslovci okoliščinske dejavnike pri nastajanju besedil odmislili in jih zavrgli, ker so domnevali, da so zgolj naključni in ne omogočajo ugotavljanja zakonitosti in posplošitev. Razmerje med jezikovno dejavnostjo in zunajjezikovnim položajem se ni preučevalo, ker se je domnevalo, da bi tako preučevanje pripeljalo do premalo zanesljivih podatkov in splošno veljavnih posplošitev. Pojem situacijski kontekst (context of situation) je uporabil Malinowski (1923), ko se je znašel pred nalogo, da je moral prevesti etnografska besedila iz papuanskega jezika v angleščino in je v znanem delu *The problem of meaning in primitive language* izoblikoval teorijo, po kateri besed in stavkov ne moremo opazovati neodvisno in iztrgano od situacijskih položajev, v katerih so nastali. Za poljskega antropologa je bilo nemogoče določiti pomen izraza neodvisno od okoliščin v katerih je bil uporabljen (citirano po Dezideri, 1987), kot je denimo nemogoče primerno uporabljati pozdravne vzorce, ne da bi vedeli, ob katerem času in komu jih je primerno izreči. Jezikoslovje je spoznanje o kontekstni odvisnosti pomenov jezikovnih znamenj najprej sprejelo v delni obliki, s preučevanjem t. i. deikov, tj. besed, katerih pomen zunaj okoliščin ni določljiv. To so denimo osebnozaimenski, krajevni in časovni kazalniki kot *jaz, ti, tam, tukaj, včeraj, jutri, danes, sedaj*. Vendar je s tem jezikoslovje zajelo le tisti vrh pragmatične ledene gore, ki se je izrazil s slovničnimi sredstvi in z jezikovnimi konvencijami. Sploh je za razmerje med slovnico in pragmatiko značilno, da je bila prva pripravljena priznati in sprejeti pragmatična dejstva le do mere, do katere so se ta izrazila bodisi z besednimi bodisi s slovničnimi sredstvi. Vendar je, kot bom skušala pokazati kasneje, prilaščanje pragmatične pojavnosti z metodologijo slovničnega opisa neustrezno. Pragmatike ni mogoče obravnavati kot dodatne ravne jezikovnega opisa, ker je njeno bistvo v tem, da uveljavlja novo perspektivo videnja jezikovnih pojavov. Čas nam ne dovoljuje, da bi se ustavili pri drugih pomembnih avtorjih, ki so obravnavali pojem okoliščin, ampak bomo skušali predstaviti najnovejši poskus za opredelitev predmeta pragmatičnega raziskovanja. V delovnem gradivu *Pragmatika kot teorija jezikovne prilagoditve* (adaptation, J. Verschueren, 1987), ki je nastalo v okviru mednarodne pragmatične zveze (International Pragmatics Association IPRA), katere sedež in dokumentacijski center je na univerzi v Antwerpnu, J. Verschueren citira misel Jacoba Bronowskega, da je bistvo znanosti postavljati predrzna (impertinent) vprašanja, ki omogočajo primerne (pertinent) odgovore, in v skladu s to mislijo pragmatiki kot vedi zastavlja naslednje vprašanje, na katero naj bi ta odgovorila: Kaj in kako jezik prispeva k človekovemu preživetju (na ravni rase, ožjih in širših skupnosti, posameznikov v vsakdanjih položajih, n.d. 38–39). Nato pragmatiko opredeljuje kot teorijo jezikovne prilagoditve oz. adaptacije rabi in oko-

liščinam, sklicujoč se na Darwinovo teorijo naravnega izbora; njen osnovni pojem je pojem prilagoditve okolju, posledica prilagajanja okolju pa so jezikovne variabilnosti, ki segajo od različnih jezikov do znotrajjezikovnih socialnih, funkcijskih in prenosniških vrst pa do različic v okviru jezikovnih ravnin. Vednost, ki naj bi jo ponudila pragmatična veda, naj bi bila preživetveno pomembna tako za človeka v razmerju do jezikovnega okolja kot tudi za jezik v razmerju do družbenega okolja.

Opredelevanje pragmatike kot teorije prilagajanja jezikovnemu in nejezikovnemu okolju in analogija z Darwinovo teorijo bi seveda lahko spominjala na Spencerjevo teorijo socialnega darvinizma, s katero je avtor skušal filozofsko upravičiti kapitalno družbeno razmerje, bogastvo nekaterih in revščino drugih slojev kot posledico naravnega reda stvari. S prilagoditvijo jezikovnemu okolju se govorec konformira z obstoječo mrežo družbenih razmerij, ki se izražajo in obnavljajo prav s sredstvi jezikovnega učinkovanja. Ali se je pragmatika v času svoje institucionalizacije tako zavarovala pred možnostjo globljega spoznavanja, pred osvobajajočo alternativo te vede, ki omogoča za jezikovno obliko zagledati družbena razmerja, ki se z njo izražajo, in tako ponuja tudi strategije njihovega spreminjanja? Ni naključje, da se človek v najvitalnejših letih svojega razvoja ne more in noče konformirati z govorom odraslih, zato se mladostniki zatekajo v sleng, hoteč tako uveljaviti družbeno neprilagodljivost in razliko. Temeljno vprašanje pragmatičnega raziskovanja bi zato lahko parafrazirali tako: Kako je mogoče z izbiro jezikovnega izraza družbeno okolje, ožji in širši kontekst, spremeniti v skladu z željo in prepričanju, oz. kako se je mogoče z izbiro izraza z družbenim okoljem poistovetiti? Če se izrazim v Piagetovem izrazju duševnega prilagajanja okolju, je za jezikovno prilagajanje pomembna tako asimilacija kot tudi akomodacija, prisvajanje pričakovanj okolja kot njihovo spreminjanje. Pragmatično znanje bo namreč vse pomembnejše. Množična in satelitska komunikacija sicer nasilne strategije pri spreminjanju sveta nadomešča z nenasilnim znamenjskim učinkovanjem, jezikovnim in nejezikovnim, vendar se postavlja vprašanje, ali se tako ne oži prostor človekove dejavne soudeležbe v tem procesu.

Okoliščine (ali kontekst) je širok pojem, saj zajame razlike med različnimi kulturami in jeziki pa tudi družbeni, kulturni kontekst znotraj posameznega jezika in končno tudi kontekst medosebnega sporazumevanja dveh ali več udeležencev. Njegovo vlogo v pragmatičnem raziskovanju bom ponazorila z razčlenbo besedila iz predvolilnega boja.

Oglejmo si besedni boj med židovskim konzervativcem Likuda Šamirjem ter laburistoma Peresom in Weitzmanom. Weitzman očita Šamirju, da navija le za Camp David kot okvir za reševanje palestinske krize, hkrati pa noče privoliti k umiku Izraela niti z enega samega centimetra okupiranih ozemelj. Tako pravi: »Ali Šamir ni prebral campdavidskih sporazumov ali pa javnost zavaja. Camp David temelji na resoluciji varnostnega sveta 242, ki Izraelu med drugim nalaga umik na meje, obstoječe pred junijsko vojno 1967, Šamir pa ravno to zavrača. »Weitzmanovo trditev razumemo kot očitek, čeprav ta beseda ni nikjer v besedilu izražena; nasprotniku očita ali nevednost, t.j. nepoznavanje sporazuma, ali namerno zavajanje. Šamir očitka ni skušal ovreči vsebinsko, z argumentom, ampak je izbral povračilno strategijo in skušal čim bolj učinkovito vrniti udarec, tako da se na očitek odzove z zbadljivko, rekoč, da je po jordanski odločitvi, da prekine vezi z zahodnim bregom, »ostal laburistični hlev prazen«, pri čemer je namignil na to, da je Peres doslej vztrajno igral na jordanskega kralja Huseina. Weitzman pa mu je odvrnil: »Jaz nisem toliko zaskrbljen zaradi praznega hleva, kolikor zaradi vprašanja, kako bo Šamir vzredil toliko oslov, kolikor jih je spravil podse.« Šamirjev Likud pa mu je odvrnil: »Za napad na konkurenco ne zadošča dolg in oster jezik, potrebni so trdni argumenti, ki jih laburisti nimajo« (S. Čor-daš, Predvolilne zbadljivke, Delo, 24. avg. 1988).

Priznati moramo, da za učinkovitost besednega boja ne zadošča razumevanje pomenov besed in znanje skladenjskih pravil, ampak je potrebno več. Kaj je presežek dobesečnega razumevanja, ki ga omogoča branje besedila v kontekstu?

Izgovorjene povedi in besedila pridobijo med izrekanjem v okoliščinah nove pragmatične sporočilne vrednosti, ki v prvotnem besedilu niso izražene neposredno, ampak jih besedilu pripiše šele interpretator, naslovnik ali bralec. Dobesečni pomen besedila interpretiramo tako, da mu pripišemo ilokucijske namere in perlokucijske učinke:

dobesečni pomen:

Ali Šamir ni prebral campdavidskih sporazumov ali pa zavaja javnost.

Laburistični hlev je ostal prazen.

Jaz nisem toliko zaskrbljen zaradi praznega hleva, temveč zaradi vprašanja, kako bo Šamir vzredil toliko oslov, kot jih je spravil podse.

→

sporočeni pomen:

očitek – Weitzman očita Šamirju nevednost ali namerno zavajanje ljudi.

– zbadljivka – Šamir je zbodel Weitzmana, rekoč . . .

Zbadljivka.

Besedilo razkrije temeljno pragmatično strategijo besednega boja, ki v političnem dvoboju, za razliko od strokovne polemike, pogosto ni v tem, da bi dokazovali resničnost trditve, ampak je v vračanju udarcev po načelu povračilnosti. To strategijo je Levstik izrazil z besedami: Ali ga bom s pogačo pital, kadar se z njim kregam.

Pragmatične raziskave vzniknejo na mestu, ki ga teorija oblik in pomena, slovnica in pomenoslovje ne pojasnjuje. Če želim naslovnika užaliti, zbošti, prizadeti, potolažiti, razveseliti, ilokucijske namere oz. zaželenega perlokucijskega učinka ne morem doseči z neposrednim izražanjem in poimenovanjem, denimo *Rad bi te užalil ali žalim te*, če pa mu zabrusim, da je v svoj hlev spravil same osle, bo beseda zadela, čeprav nima nujno pomenskega pokritja. Rabe besed v konkretnih okoliščinah zato ni mogoče pojasniti samo z razlago pomenskega razmerja zaznamujoče – zaznamovano. Ob tem razmerju obstaja še razmerje želja – ilokucijska namera – perlokucijski učinek. To razmerje je v sporazumevanju nadrejeno drugim sporočilnim vrednostim, vendar se zakriva, zato se najpogosteje ne izraža z rabo slovničnih in besednih sredstev, torej s poimenovanjem, ampak z izbiro vsebine in oblike sporočila. Dobesečni pomen besedila pa interpretiramo tako, da mu nadrežamo ilokucijske in perlokucijske vrednosti, ki jih izrazimo z ilokucijskimi in perlokucijskimi glagoli, ki namere in učinke besedil v okoliščinah poimenujejo: *očitati, užaliti, prepričati, prizadeti, opravičiti se, razveseliti, prositi, zahtevati, potolažiti, zbošti*. Zato so v empiričnih raziskavah skušali popisati glagole, ki izražajo govorna dejanja (speech act verbs), njihove namere in učinke, jih razvrstiti v kategorije in na tej podlagi določiti vrste govornih dejanj (Austin, 1962, Searle, 1969; Ballmer, Brennenstuhl, 1981). Glagoli govorne dejavnosti (Toporišič jih je poimenoval glagoli rekovanja in mišljenja) ne izražajo samo vrste dejanja – trditve (assertives), zahteve (directives), obljube in grožnje (commissives), izrazniki (expressives) in deklarativi, ampak tudi njegovo moč (force), razmerje do drugega dejanja ter razliko med ilokucijo in perlokucijo. Za slovenski jezik njihov opis še ni opravljen. Učenci imajo velike težave pri izražanju lastnih stališč, mišljenja in prepričanj, saj se dejstva, da imamo v jeziku dve vrsti glagolov, glagole, s katerimi predstavljamo svet zunaj nas, in tiste, s katerimi izražamo stališča do sveta in razmerje do drugega, ne zavedajo. Če se te razlike ne zavedamo, kako bi potem zavestno skrbeli

za razvijanje in rast glagolskega bogastva v jeziku. Raziskave glagolov rekanja in mišljenja so pomembne tako s stališča opisa slovenskega jezika kot s stališča jezikovnega učenja in pouka.

Besedilu je mogoče pripisati pragmatično sporočilno (tudi performativno) vrednost v obliki ilokucijske namere ali perlokucijskega učinka le, če poznamo okoliščine njegovega izrekanja. Trditev *Ima poln hlev oslov* ima zunaj okoliščin drugačen pomen kot v okoliščinah predvolilnega boja dveh strank, ko postane žaljivka, saj sporoča, da so strankini pristaši neumni. Pragmatična interpretacija, ki dobesednemu pomenu besedila na podlagi kontekstnih obvestil pripiše sporočeni pomen ali smisel (speaker/hearer meaning, intended meaning, sense), ne poteka po načelih logičnega sklepanja, ampak je posledica dotika pomenskih vrednosti z naslovnikovo željo, potrebami in pričakovanji. Če si naslovnikovega obiska želimo, bomo poved *Jutri se oglasim*, interpretirali kot obljubo, če pa se ga bojimo, bo imela za nas vrednost grožnje. Tako sklepanje je Grice (1975) poimenoval konverzacijsko sklepanje (conversational implicature) in ga ločil od konvencionalnega sklepanja (conventional implicature). Iz trditve *Olimpija je izgubila tekmo*, lahko izpeljemo sklep (presupozicijo) *Olimpija je tekmovala*. To sklepanje ni odvisno od potreb in želja, temveč temelji na pomenskih razmerjih med trditvijo in njeno presupozicijo. Pomembna naloga pragmatičnega raziskovanja je opisati načela konverzacijskega sklepanja (Grice, 1975; Gibbs, 1987).

Čeprav je ilokucijsko namero mogoče izreči s t. i. eksplicitnimi performativnimi formulami, npr. *obljubljam*, da bom storil p; *zahtevam*, da storiš p; *prosim*, da storiš p itn., sporočevalec govorno dejanje le redko opravi z rabo performativnih glagolov, ampak izbere vsebino in obliko besedila, ki proizvede zaželeni učinek. Za razliko od ilokucijske namere pa perlokucijskega učinka v jeziku ni mogoče izreči dobesedno, ga poimenovati, saj bi tako izrekanje ne bilo učinkovito, denimo *Želim te prizadeti*. Tako se med dobesednim pomenom besedila in namero ter učinkom ustvari prazen prostor. Razmerje med besedilom, namero in učinkom zato ni pomensko, ampak je instrumentalno razmerje. Besedilo je posledica želje in namere ter sredstvo učinka.

Jezikoslovje je prazen prostor med pomenom besedila, željo, namero in učinkom poskušalo posvojiti s t. i. performativno hipotezo (Ross, 1970; Berckmans, 1988), tako da je pragmatično razmerje sporočevalec – ilokucijsko dejanje – naslovnik prevedlo v pomensko poimenovalno razmerje, izraženo z osebnim zaimkom za 1. os. edn., performativnim glagolom in osebnim zaimkom za 2. os. edn. Slehernemu stavku bi tako v globinski strukturi naredili ustrezni nadrejeni performativni stavek. Poved *Jutri bo deževalo* bi v globinski strukturi zapisali kot *Trdim, da bo jutri deževalo*. Tako so instrumentalno pragmatično razmerje prevedli v poimenovalno pomensko razmerje in pravilnost postavke skušali dokazati z zgledi stavkov, ki za svojo razlago in slovnično pravilnost dejansko predpostavljajo nadrejeni performativni stavek. S tem pa so spremenili bistvo pragmatičnega pomena, ki se tvori iz razmerja dobesedni pomen besedila – okoliščine in ga ni mogoče prevesti v pomensko poimenovalno razmerje. Poved *Jutri bo deževalo* lahko v ustreznih okoliščinah razumemo tudi kot odklonitev vabila na izlet. Dobesedni pomen povedi je razumeti kot razlog oz. sredstvo odklonitve.

Instrumentalno razmerje med dobesednim pomenom besedila ter ilokucijsko namero in perlokucijskim učinkom sicer ni dogovorjeno, vendar ga je mogoče opisati. Dobesedni pomen besedila ima ilokucijsko vrednost obljube tedaj, če sporočevalec namerava opisano propozicijsko dejanje opraviti in si naslovnik to želi; če si naslovnik napovedanega propozicijskega dejanja ne želi, si dobesedni pomen besedila razlaga kot grožnjo. Očitno je, da se pragmatične ilokucijske in perlokucijske vrednosti tvorijo ob dotiku dobesednega pomena

besedila z naslovnikovimi željami, potrebami in pričakovanji; naslovniki jih razumevajo tako, da ocenijo škodo ali korist, ki bi jo zanje imelo udejanjenje njihove vsebine. Neskladje želja pripelje do nesporazumov; sporočevalčevo obljubo naslovnik razume kot grožnjo, grajo kot pohvalo. Zgled:

A, velik nasprotnik nemškega fašizma – reče B-ju, zagovorniku fašizma: *Vi boste gotovo prvi, ki boste na Dunaju pozdravili Nemce.*

B: *Nisem zaslužil take pohvale.*

A: *Nisva se dobro razumela; nisem imel v mislih pohvale, ampak očitek.*

Za razliko od propozicijskih vsebin, ki jim je glede na razmerje do reference ali do drugih trditev mogoče pripisati resničnostno vrednost, ilokucijska in perlokucijska dejanja ocenjujemo glede na to, ali so iskrena - neiskrena in učinkovita - neučinkovita (happy, unhappy). Razmerje med iskrenostjo in učinkovitostjo ni vselej skladno, ti vrednosti sta lahko tudi v nasprotju. Fant dekle zapelje tako, da ji obljubi zakon, čeprav se z njo ne namerava poročiti. Ali obljubo določa njeno iskreno izrekanje, torej sporočevalec, ali njena učinkovitost, t.j. naslovnikovo verjetje v sporočevalčevo iskrenost, v njegovo pripravljenost, da bo objubljenno dejanje tudi zares opravil? Obstaja tudi možnost, da sporočevalec obljubo izreka iskreno, a mu naslovnik vseeno ne verjame. Pragmatike kot empirične vede seveda ni mogoče opreti na moralno vrednost, kot je iskrenost, saj bi bila taka predpostavka empirično nepreverljiva, hkrati pa bi bila neskladna z očitnim dejstvom, da so ljudje neiskreni, saj varajo in lažejo. Pragmatika lahko ugotovi le dejstvo, da je govorno dejanje učinkovito opravljeno tedaj, kadar naslovnik *v e r j a m e* v sporočevalčevo iskreno namero, da bo objubljenno dejanje opravil; prepričanje, da je to, kar trdi, res; željo, da si zahtevanega dejanja želi. Učinkovito vplivanje tako predpostavlja medsebojno zaupanje in sodelovanje; varanju in laži se je mogoče upreti, tako da preverjamo resničnost trditev in ne zaupamo tistemu, ki je naše zaupanje izrabil.

Povzamemo lahko, da ostajajo ilokucijske namere in perlokucijski učinki najpogosteje neizrečene sestavine smisla; spodletel je poskus, da bi jih prevedli v pomenske poimenovalne vrednosti, saj je njihovo razumevanje odvisno od okoliščin izrekanja. Ujeti jih je mogoče s preučevanjem dialoškega razmerja, razmerja med prvotnim in poročanim govorom. To namreč razkrije, da zamolčani del smisla naslovnik izrazi kot nadrejeno sestavino svoje interpretacije sporočevalčevega govora. Pragmatiko zanimajo interpretativne vrednosti, ki jih različni interpretatorji nalagajo na isto izhodiščno referenco ali besedilo. Tako smo se dokopali do možnosti, da ponovimo Morrisovo opredelitev pragmatike, ki še vedno ni presežena: predmet pragmatičnega raziskovanja je razmerje med znamenjem in njegovim interpretatorjem (Morris, 1938: 6).

Po drugi strani pa je mogoče reči, da se jezikovno neizražena sestavina smisla lahko izrazi z drugimi nejezikovnimi izraznimi sredstvi, predvsem pa se kodira v obliki notranjega govora.

Pragmatično raziskovanje je tako tesno povezano z raziskavami notranjega govora in z razmerjem notranji - zunanji govor. Ne zanima ga samo jezikovno, ampak tudi nejezikovno sporazumevanje. Zapletenost tega raziskovalnega področja seveda ne more biti razlog, da bi se mu odpovedali. Pragmatika se ukvarja z instrumentalnim razmerjem med pomenom in sporazumevalnimi cilji. To razmerje se sicer lahko izrazi tudi kot poimenovalno razmerje, vendar je to prej izjema kot pravilo. Gramatikalizacija pragmatičnih vrednosti je prej izjema kot pravilo. Kaj je potem pravilo pri izražanju pragmatičnih sporočilnih vrednosti?

Izbira izraza

Opravljen razčlemba omogoča trditev, da obstajajo sporočilne vrednosti, kot so moč, položaj, pripadnost in nepripadnost interesnim skupinam, želje, namere in učinki, ki se izmika neposrednemu izražanju z besednimi in slovničnimi sredstvi, ampak se izražajo na posreden, indirektn način z *izbiro* vsebine in oblike besedila, za katerega sporočevalec presodi, da bo prineslo (performiralo) zaželeno učinke, t.j. prizadelo, potolažilo, užalilo, razveselilo, prepričalo. Naj nevedem Verschuerena: Govorjenje ali izrazna in/ali komunikativne raba jezika se sestoji iz stanovitve jezikovne izbire, zavedne ali nezavedne, iz jezikovnih in zunajjezikovnih razlogov (. . .); pragmatiko je mogoče razumeti kot raziskovanje mehanizmov in motivov, ki so v ozadju izbire, ter učinkov, ki jih te imajo oz. jih nameravajo imeti (n.d.: 14). Pragmatika naj bi bila zmožna povezovati jezikovne lastnosti na vseh ravneh jezikovnega strukturiranja z lastnostmi okoliščin (konteksta), tako da bi pojasnjevala povezanost (conjunction) med sporazumevalno pogajalnostjo in variabilnostjo oblik (str. 36). Gramatikalizacija, t.j. izražanje pragmatičnih vrednosti z besednimi in slovničnimi sredstvi je tako izjema, pravilo pa je, da jih izražamo z izbiro izraznih sredstev izmed več mogočih izraznih možnosti. Razliko med slovnicno in pragmatiko naj ponazorim s preprostim zgledom. Vzemimo dvojici povedi (1) *Dajte mi Teleks*, (2) *Ali imate Teleks*? Povedi se slovnično razlikujeta po skladenjskem naklonu, izraženem z velelnikom oz. členkom, ter pripadajočem naklonskem pomenu (velelnost, vprašalnost). Toda v okoliščinah rabe se opisana *oblikovna in pomenska razlika* ukinje; z obema povedma opravimo isto ilokucijsko dejanje, t.j. od prodajalca časopisov zahtevamo revijo. Ob tem pa se vzpostavi nova *pragmatična razlika*. Dejstvo je, da s povedjo *Dajte mi Teleks* opravimo dejanje na neposreden način (N) in v tem primeru obstaja med pomenom velelnne povedi in namero skladje; dobesedni in sporočeni pomen se skladata. Če pa izrečemo poved *Ali imate Teleks*, med dobesednim pomenom in ilokucijsko namero ne obstaja skladje: dobesedni pomen je vprašanje, ilokucijska namera pa zahteva (indirektno izražanje – P).

Slovničnopomenska obravnava:	(1) <i>Dajte mi Teleks.</i> velelnost	(2) <i>Ali imate Teleks?</i> vprašalnost	Oblikovna razlika pomenska razlika
pragmatična obravnava: (kontekst)	<pre> graph TD A["(1) Dajte mi Teleks. velelnost"] --> C["ilokucijsko dejanje: zahteva"] B["(2) Ali imate Teleks? vprašalnost"] --> C C --> D["N"] C --> E["P"] </pre>		
temeljna izbirna možnost:	dobesedni pomen = sporočeni pomen	dobesedni pomen ≠ sporočeni pomen	pragmatična razlika

Zgled ponazarja, da se med rabo izrazne in pomske razlike ukinjajo, t.j., da je isto dejanje mogoče opraviti na več izbirnih načinov; toda ustvarjajo se pragmatične razlike. Različice imajo različno vplivajsko moč (illocutionary force). Ob tem se postavljajo naslednja raziskovalna vprašanja:

(1) katere izbirne možnosti ima govorec naravnega jezika na voljo za opravljanje posameznih ilokucijskih in perlokucijskih dejanj;

(2) katere lastnosti okoliščin (konteksta) vplivajo na izbiro;

(3) katere sporočilne vrednosti se kodirajo kot razlike med aktualnim, dejansko uporabljanim, in potencialno mogočim izraznim sredstvom.

Poleg pomena, ki ga določa razmerje zaznamujoče - zaznamovano, sporočilo tvorijo sporočilne vrednosti, ki nastajajo iz razlik med izbirnimi, alternativnimi izraznimi možnostmi, ki jih imamo na voljo za opravljanje istega dejanja ali poimenovanje iste reference. *Delavec na začasnem delu v tujini* je lahko še *zdomec*, *gastarbajter*, *prišlek*; *gospodinjska pomočnica* je še *služkinja*, *snažilka*, *dekla*, *hišna*; *človek*, ki *ubije človeka* pa *ubijalec*, *morilec*, *revolucionar*, *atentator*. Z izbiro izraza izmed več mogočih izraznih možnosti se referenčnemu pomenu doda dodatna sporočilna vrednost, ki je izraz sporočevalčevega razmerja do reference, njegovega vrednotenja in hotenja, in prav ta vrednost je, kot sem že zapisala, predmet sporazumevalne menjave in sredstvo vplivanja na naslovnikova stališča, prepričanja in posledična ravnanja. Da bi se izmaknil vrednostnemu učinkovanju, znanstveni govor izbirnost poimenovanja, značilnega za politični govor in praktično sporazumevanje, nadomesti z definiranimi znanstvenimi pojmi in konvencionalnimi poimenovanji – izrazjem. Njihova raba v nas ne zbujata vrednostnih stališč, ampak nas sili k razmisleku, ali je trditev resnična ali neresnična. Pragmatika tako omogoča razumeti temeljno razliko med tremi vrstami govorov, ideološkim, znanstvenim in umetnostnim.

Povzamemo lahko, da pred oblikovanjem besedil po slovničnih pravilih obstaja dejanje *izbirati* izraznih sredstev in upovedovalnih strategij. Model, katerega organizacijsko načelo je izbira, pa ni več enorazsežnosten (kot v pomenoslovju), ampak večrazsežnosten.

Razmerje zaznamujoče - zaznamovano vodi k pomenu in referenci, izbirnost med različnimi zaznamujočimi pa k sporočevalcu. Za razliko od razmerja zaznamujoče zaznamovano razmerje sporočevalec - zaznamujoče ni dogovorjeno, konvencionalno, determinirano, ampak je izbirno, motivirano in intencionalno, usmerjeno k cilju. Vendar ni mogoče predpostavljati, da je izbira docela subjektivna in da ima govorec na voljo neomejeno število izbirnih možnosti. Pragmatično raziskovanje je smiselno le ob predpostavki, da je število izbirnih možnosti končno, izbira pa ni določena samo s sporočevalčimi subjektivnimi željami, namerami in cilji, ampak nanjo vplivajo lastnosti okoliščin (konteksta), kot so starost, položaj in moč sporočevalca, ustanove, spol, skratka, sporočevalčeva umestitev v mrežo družbenih razmerij. Pragmatično raziskovanje je smiselno le, če omogoča posplošitve, t.j. ugotavljanje sistematičnih in napovedljivih zvez med izbiro izraznih sredstev in strategij ter okoliščinami oz. omogoča napovedati učinek izbranega besedila v danih okoliščinah. Vendar zveze med izrazom in okoliščinami niso dogovorjene, s pravili predpisane in določene, ampak le verjetnostne, izraziti jih je mogoče v obliki večje ali manjše pogostnosti rabe izraza v posameznih okoliščinah. Napovedljivost je lahko skoraj popolna, lahko pa zelo nizka. Tako je velika verjetnost, da bo odrasli govorec neznanca nagovoril z *vi*, manjša, ali ga bo nagovoril s *tovariš* ali z *gospod*; napovedljivi so denimo vzorci, s katerimi ga bo povprašal po času ali ga poprosil, naj mu pokaže pot. Nič pa mu ne preprečuje, da se ne bi odločil za tikanje in poimenovanje *kolega*, čeprav je taka izbira manj verjetna. Njegovo govorno vedenje je tem bolj zaznamovano, čim manj pričakovana izrazna sredstva in strategije izbira, in tem bolj opazno, čim bolj nepričakovano se vede. Pričakovano izražanje predpostavlja, da se govorec prilagaja družbenemu okolju, nepričakovano pa, da se to prilagaja govorcu. Pragmatika raziskuje izbirne, alternativne načine izražanja referenčnih vsebin, ilokucijskih učinkov ter ugotavlja sistematične zveze med njimi in okoliščinami, tako da raziskuje pogostnost rabe izbirnih alternativ v posameznih okoliščinah.

Neposredno (direktno) in posredno (indirektno) izražanje ilokucijske namere

Za izražanje ilokucijske namere imamo na voljo dve temeljni izbirni možnosti ali strategiji, neposredno ali direktno in posredno ali indirektno izražanje. Kdaj, v katerih okoliščinah, sporočevalec izbira eno ali drugo izbirno možnost? Določiti je mogoče dve temeljni okoliščini. Strokovno in znanstveno upovedovanje poteka na dobeseden in neposreden način in ne dopušča premeščanja izrečenega v pragmatične sporočilne vrednosti, iskanje namer in učinkov. Udeleženci le nadzorujejo, ali je mogoče logično ali izkušensko preveriti resničnost trditve. Ne glede na učinke, ki jih ima znanstvena trditev, je ta primerna, če je le resnična. Posredno ali indirektno izražanje ilokucijskih namer je značilno za praktično sporazumevanje in ideološko vplivanje. Vendar tudi v teh okoliščinah pragmatične vrednosti, ki so v naslovnikovo korist, radi izrekamo neposredno, s poimenovanjem namere: *oproščam se ti, čestitam ti, voščim ti, obžalujem, izrekam ti sožalje*. Če pa izražamo namere, ki pomenijo grožnjo naslovnikovi svobodni odločitvi za dejanje in so v našem interesu denimo zahteve, se praviloma izognemo neposrednemu izražanju s performativnimi glagoli *zahtevam, ukazujem, prepovedujem* in raje posežemo po posredni obliki, namigu odločevalnem vprašanju ali nasvetu: *Ali bi hotel/bi lahko; dobro bi bilo če bi; soba ni pospravljena*. Na ta način naslovniku sporočimo kaj neprijetnega ali pa zakrijemo neskladje socialnih ciljev in želja, dosežemo videz naslovnikovega svobodnega odločanja za dejanje. Opraviti imamo s strategijo samoukazovanja, saj si zahtevo po načelu konverzijskega sklepanja izreče naslovnik sam. Učinek takega izražanja je vljudnost in prijaznost. Izbira vljudnih, posrednih oblik je odvisna od vrste okoliščinskih lastnosti, nanjo vplivajo trije temeljni dejavniki: (1) družbena bližina oz. razdalja med udeleženci; (2) družbena moč; (3) teža obremenitve, ki se z zahtevo nalaga naslovniku; (4) kulturne in jezikovne okoliščine. Pričakovana zveza med izbiro in opisanimi dejavniki je naslednja: sporočevalec je vljudnejši do naslovnikov, ki imajo večjo moč in pomembnejši položaj kot sam, kot do naslovnikov enakega ali nižjega položaja. Vljudnost narašča s težo obremenitve, ki jo zahteva nalaga naslovniku, in s sporočevalčevo koristjo, ki jo bo imel od opravljenega dejanja.

S. Žilavec (1988) je v doma opravljeni raziskavi ugotovila, da dijaki izrekajo zahtevo učitelju v 95,8 % v posredni (indirektni) obliki, na mlajšega brata/sestro pa se v 84,5 % obračajo na neposreden (direkten) način. Sočasno pa si sami želijo v podrejenem položaju posredno izraženih zahtev, ki jih ocenjujejo za vljudnejše. Lahko bi rekli, da jih jezikovno prilagajanje naslovnikom podrejenega in nadrejenega položaja sili v neskladnost med lastnim govornim vedenjem in pričakovanim in zaželenim vedenjem drugega. Z načinom izražanja zahteve obnavljajo neenakovredna družbena razmerja, kar jim preprečuje, da bi sami vstopili v enakovredno in obrnljivo sporazumevalno razmerje. Tu se zelo jasno pokaže, da prilagajanje hierarhično urejenemu družbenemu okolju ovira in preprečuje ustvarjanje enakovrednih razmerij. Zahteva po jezikovnem prilagajanju okolju je hkrati zahteva, da na obstoječa razmerja pristanemo in se jim prilagodimo.

Sklep

Da bi lahko govorili o kakem raziskovalnem področju kot o znanstveni vedi, morajo biti izpolnjeni nekateri pogoji: določiti je treba predmet raziskovanja in ga razmejiti od predmeta sorodnih ved; oblikovati sestav teoretičnih trditev, predpostavk in domnev, ki jih je mogoče preverjati na pojavnih opazljivkah, govornem gradivu; opisati je treba metode empiričnega raziskovanja ter oblikovati sestav pojmov in poimenovanj – izrazje. Nato sledi institucionalizacija vede kot izobraževalnega področja na univerzah, ustanavljanje strokovnih društev, izdajanje časopisov, možnost doseganja znanstvenih nazivov. Lahko bi rekli, da pragmatika v veliki meri izpolnjuje vse našteje pogoje znanstvene institucionaliza-

cije in se razmeroma hitro razvija v znanstveno vedo. Vendar ne hrepeni po metodološkem monizmu niti prehitri teoretični homogenizaciji. Je namreč znanost v nastajanju in ima pred seboj še dolgo življenjsko dobo.

Olga Kunst-Gnamuš

Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani

Literatura:

- Austin, J. L. (1962): How to do things with words. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ballmer, T., Brennenstuhl, W. (1981): Speech Act Classification. A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs. Berlin: Springer Verlag.
- Berckmans, P. R. (1988): Recent work on the performative hypothesis. *Communication and Cognition*, v. 21, n. 1:5–16.
- Blum-Kulka, J. (1987): Indirectness and Politeness in Requests: Same or different. *Journal of Pragmatics* 11:131–146.
- Butler, C. S. (1988): Pragmatics and systemic linguistics. *Journal of Pragmatics*, v. 12, n. 1:83–102.
- Cherry, R. D. (1988): Politeness in written persuasion. *Journal of Pragmatics*, v. 12, n. 1:63–81.
- Dezideri, P. (1987): Situacioni kontekst. *Kultura* 76–77:48–66.
- Gibbs, R. W. (1987): Mutual Knowledge and the Psychology of Conversational Inference. *Journal of Pragmatics*, 11:561–588, North Holland.
- Kunst Gnamuš, O. (1979/80): Izvor in funkcija samostalnškega izražanja. *Jezik in slovstvo*, Ljubljana, l. XXV, š. 6:160–164.
- Kunst Gnamuš, O. (1984): Govorno dejanje – družbeno dejanje. Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja, Ljubljana.
- Kunst Gnamuš, O. (1986): Razumevanje in tvorjenje besedila. Poskus pragmatične obravnave. Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja, Ljubljana.
- Kunst Gnamuš, O. (1986): Sporočilo je razpeto med željo, interes in resnico: družbeni smisel pomenskih in pragmatičnih jezikovnih raziskav. *Naši razgledi*, Ljubljana, š. 16:455–456.
- Kunst Gnamuš, O. (1987): Pragmatično o jeziku in komunikaciji. *Naši razgledi*, l. XXXVI, š. 18:513–514.
- Kunst Gnamuš, O. (1987): Premestitev besedila s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven. *Anthropos*, Ljubljana, š. 1–2:339–356.
- Leech, G. N. (1983): Principles of Pragmatics. London: Longman.
- Levinson, S. C. (1983): Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, C. (1938): Foundations of the Theory of signs. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ross, J. R. (1970): On Declarative Sentences. V: R. Jacobs, P. Rosenbaum, eds.: *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham, Mass., Ginn and Co.
- Searle, J. R. (1969): Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toporišič, J. (1976): Zvrstnost slovenskega jezika. *Slovenska slovnica*, Založba Obzorja Maribor, str. 9–13.
- Toporišič, J., urednik, Gjurin, V., sourednik (1981): Slovenska zvrstna besedila. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana.
- Verschueren, J., ed. (1987): Concluding Round Table 1987 International Pragmatics Conference. Working document 2. Belgian National Science Foundation and University of Antwerp.
- Verschueren, J., ed. (1987): Pragmatics as a Theory of linguistic Adaptation. Working document 1. Belgian National Science Foundation and University of Antwerp.
- Vukmir, B. (1987): Prepričevanje in utemeljevanje v petem in sedmem razredu osnovne šole. Diplomski naloga. Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.
- Žilavec, S. (1988): Neposredno in posredno izražanje sporočanske namere. Diplomski naloga. Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.
- 1987 International pragmatics conference. Abstracts. University of Antwerp, avgust 17–22.